

СУЧАСНА ЮРИДИЧНА НАУКА ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Відомо, що системність є важливою якістю права. Принципи права як важливий елемент права успадковують цю якість, інакше кажучи, принципам права властива системність. У зв'язку з цим абсолютно вірною є теза про те, що «принципи права треба неодмінно брати в системі» [12, 155]. Поза системністю, органічним взаємозв'язком і взаємозалежністю принципів права, з одного боку, і їх ієрархічністю і взаємообумовленістю — з іншого, неможливо, а точніше, безглуздо було б говорити не тільки про їх ефективність, але навіть про їх скільки-небудь соціальну значущість [6, 239–276].

Системність принципів права, на наш погляд, означає як наявність відповідних компонентів, так і їх зв'язок. Отже, дана властивість принципів права ставить завдання їх класифікації.

Проблема класифікації принципів права має велике теоретичне і практичне значення. Це обумовлено тим, що в процесі класифікації принципів права встановлюються і фіксуються закономірні зв'язки, вертикальні і горизонтальні взаємозв'язки між різними групами (видами) принципів права в рамках одного і того ж їх роду, що дуже важливо для їх ефективного використання, створюються сприятливі умови для їх подальшого пізнання і вдосконалення, формуються всі необхідні передумови для чіткішого визначення місця і ролі кожного виду в системно-ієрархічній структурі принципів права.

Все сказане однаково стосується принципів права у всіх правових системах. Не становлять винятку і принципи права Європейського Союзу. Інакше кажучи, принципи права Європейського Союзу як важливий компонент його правової системи також становлять певну систему. Проте досі проблеми системного бачення і класифікація принципів права Європейського Союзу в юридичній літературі не отримали належного освітлення.

У західній доктрині, хоча і є спеціальні монографічні дослідження принципів права Європейського Союзу, але вони присвячені загальним принципам права ЄС [15, 16]. У інших узагальнюючих працях і навчальних посібниках учені також розмірковують переважно про загальні принципи права ЄС [1, 83–94; 4, 164–168; 7, 104–110; 11, 143–171; 13, 87–94; 14, 127–155]. Тоді як відсутні роботи, присвячені класифікації принципів права ЄС.

Характерною для більшості західноєвропейських робіт в цій сфері є класифікація лише загальних принципів права Європейського Союзу. Як правило, окрім загальних принципів права, інші групи принципів права ЄС не виділяються.

Так, В. Кернз загальні принципи права, тобто «принципи права, які є загальними для всіх держав-членів», класифікує, виходячи з такого положення, що принципи права ЄС мають велику кількість різних джерел, що віддзерка-

люють різноманітні правові традиції, на яких вони базуються. Згідно з цією класифікацією, виділяються такі групи: 1) загальні принципи, які походять з природи права Співтовариства; 2) ті, які є спільними для правового порядку декількох (однієї чи більше) держав-членів; 3) основні права людини; 4) загальні принципи міжнародного права. При цьому загальні принципи, які походять з природи права Співтовариства, являють собою неминучий наслідок положень права Співтовариства. Складовими цих принципів є рівність та солідарність. Що стосується загальних принципів другої категорії, то серед них автор виділяє принципи правової визначеності, законних очікувань, пропорційності, принципи, пов'язані з основними правами людини і процесуальними правами [7, 104].

Т. Хартлі, виходячи з широкого тлумачення поняття загальних принципів права, до числа найбільш важливих з них відносить основні права людини, юридичну визначеність (або юридичну безпеку), законні очікування, право бути вислуханим, юридичний професійний привілей (право на конфіденційний обмін інформації між юристом і його клієнтом) [11, 143–171].

На думку Н. Фостера, класифікація загальних принципів у великих групах поки що не є особливо корисною через різноманітність принципів і ступенів їх перекриття. Проте учений вважає це за можливе, оскільки вона допомагає вивченню і перегляду принципів. Він розбиває всі загальні принципи на три групи: принципи, що стосуються 1) основних прав людини, 2) рівності і 3) процедурних прав. Проте, як підкреслює вчений, ці категорії не «водонепроникні» і має місце значне перекриття [13, 89].

А. Татам вважає за необхідне розрізнити загальні принципи права і основні принципи права ЄС. На його думку, останні закладені в Договорі про ЄС, наприклад, принцип вільного руху товарів і людей, заборони дискримінації на основі статі (ст. 119) або національності (ст. 6). Тоді як загальні принципи права становлять неписане право ЄС. Їх створення на основі імплементації загальних норм права в системі права ЄС — важливий внесок Суду Європейських Співтовариств [1, 83]. У числі загальних принципів права А. Татам найбільш розвиненими вважає загальні принципи прав людини [1, 85]. Іншими видами загальних принципів є: принципи адміністративного і конституційного права (*audi alteram partem* — право бути вислуханим; *non bis in idem* — ніхто не може бути притягнутим до судової відповідальності двічі за одну й ту саму провину та ніхто не повинен отримувати два покарання за те саме порушення; право на юридичну допомогу; право не свідчити про себе), принципи правової визначеності, пропорційності, принцип однакового ставлення або недискримінації [1, 92–95].

Звичайно, з таким поділом принципів права ЄС не можна погодитися. По-перше, звідси випливає, що загальні принципи права не є основними, тоді як основними є саме ці принципи. По-друге, не завжди вірним є положення про те, що загальні принципи права становлять неписане право ЄС. Добре відомо, що ряд загальних принципів знайшли віддзеркалення безпосередньо в засновницьких документах. Зокрема, в ст. 6 Договорів про Європейський Союз закріплені

принципи свободи, демократії, поваги прав людини і основних свобод і принцип правової держави; згідно з Амстердамською угодою, дотриманням прав людини був наданий статус одного із загальних принципів права і т.д.

К. Дейвіс також виділяє основні принципи права Співтовариства. Але, на відміну від А. Татама, у нього це поняття фактично використовується як синонім загальних принципів права, що наочно видно з складу цієї категорії принципів.

На думку К. Дейвіса, основні принципи права, на яких ґрунтуються всі провідні правові системи, виконують допоміжну функцію в тих сферах, де письмові джерела не охоплюють всіх суспільних відносин. Основні принципи права Співтовариства були розроблені Судом Європейських Співтовариств для того, щоб вищленувати головні правові положення, які містяться в Договорах і актах вторинного законодавства. Основні принципи використовуються Судом Європейських Співтовариств у процесі тлумачення права Співтовариства, а також при вирішенні питань про юридичну силу похідного законодавства. У числі основних принципів права вчений вказує принципи рівності, поваги основних прав людини, пропорційності, субсидіарності і правової визначеності [4, 164–165].

Заслуговує на увагу і підхід чеського вченого П. Свободи, який виділяє в окрему групу основні принципи функціонування Співтовариств і Європейського Союзу. На його думку, Співтовариства і Європейський Союз розвиваються на базі чотирьох принципів: лояльності, солідарності, заборони дискримінації і субсидіарності [10, 30–31].

На жаль, в пострадянській (зокрема — в українській і російській) юридичній науці також немає спеціального дослідження, присвяченого класифікації принципів права Європейського Союзу. Деякі підходи запропоновані лише на рівні навчальної літератури.

Один з таких підходів викладений в підручнику «Право Європейського Союзу» за редакцією С. Ю. Кашкіна. Згідно з цим підходом, розрізняються, з одного боку, принципи правової системи Європейського Союзу, з іншого боку, принципи, що визначають її співвідношення з правовими системами держав-членів (принципи верховенства і прямої дії права ЄС) [8, 119]. Інакше кажучи, керуючись цим підходом, принципи, що визначають співвідношення правової системи ЄС з правовими системами його держав-членів, в систему принципів правової системи Європейського Союзу не включаються.

Далі, принципи права ЄС, у свою чергу, залежно від сфери дії підрозділяються на загальні і спеціальні принципи. При цьому «перші відносяться до правової системи в цілому, а другі — до окремих її (правової системи. — В. В.) підрозділів (галузей, інститутів і так далі)» [8, 119].

Згідно з автором, загальні принципи права визначають створення, застосування і захист правової системи Європейського Союзу в цілому, безвідносно до конкретних предметів її регулювання. Наводиться приблизний перелік інших загальних принципів права: принцип пропорційності (відповідності); принцип рівності; принцип правової визначеності; процесуальні принципи (зокрема, право

на юридичну допомогу, на конфіденційність інформації, отриманої адвокатом або представником, «право бути вислуханим» і «право на висловлювання своєї думки» при розгляді справи відносно особи судовим або адміністративним органом). Наведений перелік загальних принципів не є вичерпним, і їх система продовжує розвиватися і розширюватися до цього дня [8, 120].

У даній класифікаційній схемі спеціальними принципами права є основні засади правового регулювання в окремих сферах суспільного життя. Спеціальні принципи закріплюються, головним чином, у засновницьких договорах Європейських Співтовариств, а іноді і в нормативних актах. Як приклад спеціальних принципів права наводяться, зокрема, принципи екологічної політики («принципи обережності і превентивних дій, усунення джерел збитку навколишньому середовищу і відшкодування збитку забруднювачем», принцип «забруднювач платить»), принципи економічної системи і економічної політики Співтовариства («принцип відкритої ринкової економіки з вільною конкуренцією» (§ 1 ст. 4 Договору про ЄС), «стабільні ціни, здоровий стан публічних фінансів і валюти, стійкий платіжний баланс»). До спеціальних принципів автори відносять також принципи інституційного права Союзу, що закріплюють основи правового статусу його органів і посадових осіб, наприклад принцип незалежності судів і суддів Союзу, Європейської комісії і ряду інших органів [8, 122–123].

Як окрема група розглядаються принципи діяльності Європейського Союзу, виходячи з яких Союз, його інститути й інші органи повинні здійснювати свої повноваження стосовно різних питань, які є уведенні даної організації [8, 204]. Сюди включаються такі принципи, як принцип законності, субсидіарності, пропорційності, гласності, поваги національної індивідуальності держав-членів, поваги прав людини і основних свобод, рівності, екологічної орієнтованості, співпраці [8, 204–214].

Головним достоїнством наведеної класифікації принципів права ЄС є те, що вона — якнайповніша зі всіх існуючих класифікацій принципів права ЄС і охоплює більшість категорій цих принципів.

Необхідно відзначити також недоліки цієї класифікації. Так, по-перше, невірним, на наш погляд, є невключення принципів, що визначають співвідношення правової системи ЄС з правовими системами його держав-членів, в систему принципів правової системи Європейського Союзу. З таким же успіхом можна було б виключити з системи принципів правової системи ЄС принцип субсидіарності, бо даний принцип поширюється на сферу сумісної компетенції ЄС і держав-членів, тобто стосовно питань розмежування сфер діяльності наднаціональних і національних властей. Зокрема, ст. 1 Договору про Європейський Союз формулює субсидіарність як принцип, що зв'язує в рівній мірі і Союз, і всі його держави-члени.

На наш погляд, правові системи держав-членів не є чимось зовнішнім по відношенню до правової системи ЄС. Адже норми права ЄС часто реалізуються на рівні саме національної правової системи. Як справедливо відзначає А. Таттам, «принципи прямої дії та верховенства права взаємодіють, намагаючись

зміцнити роль національних органів влади, включаючи суди, у практичній реалізації правопорядку ЄС. Право ЄС значною мірою застосовується на національному рівні. Відсутність будь-яких поліцейських сил або армії означає, що право ЄС потребує підтримки з боку національних органів влади. Іншими словами, правопорядок ЄС негайно втратить притаманні йому риси *sui generis*, якщо не відчуватиме сприяння національних установ, судів» [1, 70].

По-друге, не виправданим є розгляд принципів діяльності Європейського Союзу як окремої групи поза системою принципів правової системи ЄС. Адже сама діяльність ЄС регулюється також правом Союзу, якщо точніше — конституційним і адміністративним правом. А принципи права в цих галузях є складові принципів права ЄС в цілому.

В іншій роботі, виданій на рік пізніше, — навчальному посібнику «Вступ в право Європейського Союзу» за редакцією С. Ю. Кашкіна, в наведеній вище системі принципів права ЄС вироблені корегування і уточнення.

По-перше, загальні принципи права Європейського Союзу, «які відносяться до всієї правової системи в цілому і стосуються будь-яких питань правового життя Союзу», розділяються на три групи: 1) загальні принципи права; 2) загальні принципи європейського права і 3) принципи міжнародного права [2, 75].

По-друге, в групі спеціальних принципів тепер об'єднуються два типи принципів: галузеві і функціональні. При цьому під функціональними принципами ЄС автор розуміє «основні засади права Європейського Союзу як інтегрованої правової системи, що визначають її співвідношення з іншими правовими системами держав-членів». Інакше кажучи, сюди відносяться принцип верховенства права і принцип прямої дії. На жаль, при цьому не уточнюється, в чому полягає «функціональність» цих принципів. Єдина згадка про природу цих принципів стосується того положення, що «саме ці принципи підкреслюють специфіку права Європейського Союзу як самостійної правової системи» [2, 77]. На наш погляд, найменування «функціональне» швидше за все підходить до принципів діяльності ЄС.

Автори книги «Право Європейського Союзу» О. Вітвіцька і Г. Горнінг підрозділяють принципи права ЄС на функціональні і загальні (загальноправові). З точки зору вчених, до перших належать принципи верховенства і прямої дії, до других — принципи загальної заборони на сваволю, відповідності, захист довіри та правової безпеки [3, 8, 58].

У підручнику «Європейське право» за редакцією Л. М. Ентіна яка-небудь класифікація правових принципів права ЄС не наведена. В той же час деякі принципи (принципи верховенства по відношенню до національних систем права держав-членів, прямої дії і інтегрованість в національні системи права держав-членів) розглядаються як найважливіші кваліфікаційні характеристики права ЄС [5, 54–64]. Учений як самостійні групи окремо розглядає загальні принципи права (як джерело права) [5, 111–113] і основні (загальні) принципи побудови і функціонування інституційної структури ЄС, включаючи в останню групу такі принципи, як пріоритетність правових розпоряджень, єдність і цілісність, забезпечення збалансованості інститутів і органів міжнародного

(міждержавного) і наднаціонального характеру, субсидіарність і пропорційність [5, 127–133].

У навчальному посібнику за редакцією Р. А. Петрова дотримується західноєвропейський підхід виділення лише загальних принципів права ЄС. При цьому під ним розуміється «неписане право Співтовариства, а саме — загальні принципи міжнародного права та загальні правові принципи, що поділяються всіма державами — членами ЄС» [9, 133]. До загальних принципів права автор відносить принципи поваги до фундаментальних прав людини, пропорційності, рівності або недискримінації, правової повності, дотримання процесуальних прав, субсидіарності.

Наведений критичний аналіз сучасної юридичної літератури про класифікацію принципів права Європейського Союзу дозволяє дійти висновків:

1. Характерною для всіх західноєвропейських праць у цій сфері є класифікація лише загальних принципів права Європейського Союзу. Як правило, окрім загальних принципів права не виділяються інші групи принципів права ЄС. Зокрема, не виділяються в особливу групу також спеціальні принципи права.

2. У пострадянській юридичній науці також немає спеціального дослідження, присвяченого класифікації принципів права Європейського Союзу, але на рівні навчальної літератури є певні спроби висвітлення цього питання. При цьому якнайповнішим зі всіх існуючих класифікацій принципів права ЄС і таким, що охоплює більшість категорій цих принципів, є підхід авторів у книгах за редакцією С. Ю. Кашкіна.

3. На сьогоднішній день з даного питання особливо проблемними є: 1) уточнення місця принципів, що визначають співвідношення правової системи ЄС з правовими системами держав-членів (принципи верховенства і прямої дії права ЄС) в системі принципів права ЄС; 2) визначення місця принципів організації та діяльності ЄС в системі принципів права Союзу, а також з'ясування співвідношення їх з галузевими і іншими категоріями принципів права.

Література

1. Алап Т. Право Європейського Союзу : підруч. для студ. вищ. навч. закл. : пер. з англ. — К. : Абрис, 1998.
2. Введение в право Европейского Союза : учеб. пособие / под ред. С. Ю. Кашкина. — М. : Эксмо, 2005. — Авт. відповідного розділу: С. Ю. Кашкин, П. А. Калиниченко.
3. Горшиг Г. Право Европейского Союза / Г. Горшиг, О. Витвицкая. — С.Пб. : Питер, 2005.
4. Дэйвис К. Право Европейского Союза : пер. со 2-го англ. изд. — К. : Знання, 2005.
5. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учеб. для вузов / рук. авт. кол. и отв. ред. Л. М. Энтин. — 2-е изд., пересмотр. и доп. — М. : Норма, 2005. — Авт. розділу Л. М. Энтин.
6. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. — М., 2000.
7. Керца В. Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. : пер. з англ. — К. : Знання, КОО, 2002.
8. Право Европейского Союза : учеб. пособие / под ред. С. Ю. Кашкина. — М. : Юристъ, 2004. — Авт. відповідного розділу: С. Ю. Кашкин, А. О. Четвериков.
9. Право Европейского Союза : навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Петрова. — 2-ге вид. — К. : Істина, 2009. — Авт. відповідної теми А. О. Вакулешко.
10. Свобода П. Вступ до європейського права : пер. з чеськ. — К. : К.І.С., 1998.

11. Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества : пер. с англ. — М. : Закон и право, ЮПИТИ, 1998.
12. Явич Л. С. Общая теория права. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1976.
13. Foster N. G. EC Law. — Oxford Univ. Press, 2000.
14. Horspool M. European Union Law / M. Horspool, M. Humphreys. — Oxford Univ. Press, 2006.
15. Tridimas T. The General Principles of EC Law. — Oxford Univ. Press, 1997.
16. Usher J. F. General Principles of EC Law. — Longman, 1998.

Анотація

У статті наводиться критичний аналіз західноєвропейської і вітчизняної юридичної літератури стосовно класифікації принципів права Європейського Союзу. Автор доходить висновку, що на сьогоднішній день з цього питання особливо проблемними є: 1) визначення місця принципів, що визначають співвідношення правової системи ЄС з правовими системами держав-членів (принципи верховенства і прямої дії права ЄС), в системі принципів права ЄС; 2) уточнення місця принципів організації і діяльності ЄС в системі принципів права Союзу, а також з'ясування співвідношення їх з галузовими і іншими категоріями принципів права.

Ключові слова: принципи права, система (класифікація) принципів права ЄС.

Summary

West European and national legal literature with regard to classification of legal principles of European Union is analyzed in the article. The author sums up that currently the following of the studied issues pose the most serious problems: 1) the definition of the role of principles which govern the correlation of EU legislation with the legal systems of the states-members (the principles of supremacy and direct action of EU law) within the framework of legal principles of EU; 2) a more precise definition of the position of organizational principles and EU activity in the system of legal principles of the Union as well as the explaining notion of their correlation with their branches and other categories of law.

Keywords: principles of European Union Law, system (classification) of the principles of European Union Law.